

Verkiezingen in Nederland 1888-1917

Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?¹

Verkiezingsonderzoek is in de Nederlandse geschiedschrijving een ondergeschoven kindje. Studies naar stemgedrag of verkiezingscampagnes vóór 1930 zijn nauwelijks voorhanden. Hiervoor zijn twee belangrijke oorzaken aan te wijzen. Allereerst ontbreekt het de onderzoeker aan een overzicht van de verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer. Het Centraal Bureau voor de Statistiek begon pas vanaf 1897 de uitslagen te publiceren. Met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917 kwam daar echter alweer een eind aan. Pas in 1933 pakte het CBS de draad weer op en publiceerde het de uitslag van de Kamerverkiezingen in dat jaar. Goed toegankelijke en betrouwbare overzichten van de uitslagen van de Kamerverkiezingen zijn zodoende alleen voor de jaren 1897-1917 en 1933-1937 voorhanden en sinds kort ook voor de periode 1848-1897.² Voor de jaren tussen 1918 en 1933 ontbreken ze vooralsnog.

Hoewel de aanwezigheid van een doorlopende reeks van verkiezingsuitslagen een noodzakelijke voorwaarde is voor onderzoek naar stemgedrag, is dit toch niet de belangrijkste oorzaak van de geringe belangstelling onder historici voor dit onderwerp. Die is eerder gelegen in de verwachting dat onderzoek naar stemgedrag en verkiezingscampagnes weinig zal opleveren. Waren bijvoorbeeld de verkiezingen na 1918 niet meer dan volkstellingen, zoals onlangs door de historicus Piet de Rooy is opgemerkt? Verkiezingen gingen volgens hem nauwelijks meer over politiek. Het resultaat was een 'ongelofelijk saaie politiek'.³ Moeten verschuivingen in de krachtsverhoudingen tussen de grote politieke partijen, om de gedachtegang van De Rooy door te trekken, niet vooral gezien worden als de resultante van de geboorteoverschotten van de grote levensbeschouwelijke bevolkingsgroepen? Periodieke tellingen van de achterban die door de verzuiling vast aan de partijen waren geklonken zodat de verkiezingen steeds een weinig verrassende uitkomst hadden.

Valt er voor de typering van verkiezingen tijdens het Interbellum als vierjarige volkstellingen misschien wel iets zeggen, een andere vraag is of dit ook opgaat voor de periode vóór de invoering van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917. Volgens de oudere historiografie wel, maar die ging dan ook uit van de emancipatiegedachte. In deze gedachtegang bestond de Nederlandse bevolking uit drie volksdelen: vrijzinnigen, orthodox-protestanten en katholieken. De meeste Nederlanders behoorden tot een van deze volksdelen. Dat deze delen niet direct na de invoering van het directe kiesrecht in 1848 in bijbehorende politieke stromingen tot uitdrukking kwamen, had volgens de oudere literatuur twee oorzaken. Allereerst zorgde de census ervoor dat de liberalen binnen het electoraat oververtegenwoordigd waren en de antirevolutionairen en katholieken ondervertegenwoordigd. Daarnaast waren niet alle kiesgerechtigden zich ervan bewust tot welk volksdeel ze eigenlijk behoorden. Op deze manier kon bijvoorbeeld verklaard worden waarom orthodox-protestantse kiezers op conservatieven stemden. Omstreeks 1870 werden deze kiezers zich echter bewust van hun ware identiteit en braken ze met de conservatieven. Het electorale verhaal na 1870 is in deze voorstelling dan in hoofdlijnen snel verteld. De liberalen konden aanvankelijk door de census hun meerderheid in de Tweede Kamer behouden, maar door de kiesrechtuitbreidingen van 1888 en 1896 werd hun positie steeds meer precair. De invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 bezegelde hun electorale lot en liet duidelijk uitkomen wat de liberalen altijd waren geweest: een minderheid die door census en kieswetgeografie de andere volksdelen van hun rechtmatige invloed had beroofd.

Nu is de bovenstaande weergave van de volksdelentese wel wat rechtlijnig en schematisch, maar in dit verband is vooral van belang dat de vroege verdeling van de Nederlandse bevolking in duidelijk te onderscheiden volksdelen tot gevolg had dat de politieke loyaliteit van de meeste Nederlanders ook al vroeg vast lag. Dat gold niet alleen voor de kiezers, maar ook voor degenen die het kiesrecht nog niet bezaten. Niet voor niets verwezen de antirevolutionairen graag naar het volk achter de kiezers. Daar zou hun werkelijke kracht liggen.

De volksdelentese is niet onomstreden. Verschillende onderdelen zijn inmiddels al afgedankt. Vooral waar het de vorming van de ARP betreft, overheerst bij verschillende auteurs de mening dat het ontstaan van deze partij niet het gevolg was van de bewustwording van een volksdeel maar dat partij en achterban vanaf ongeveer 1870 goeddeels zijn gecreëerd.⁴ De politieke loyaliteit van veel kiezers lag blijkbaar nog niet vast. Bij de katholieken lag dat overigens anders. Daar kan al vanaf de jaren 1850 geconstateerd worden dat katholieke kiesgerechtigden vanuit hun katholieke identiteit het stembiljet invulden of juist niet.⁵ Voor de katholieken heeft de volksdelentese daarom nog weinig aan kracht ingeboet.

In dit artikel wil ik bekijken in hoeverre de voorkeur van de kiezers in de decennia vóór 1918 al vastlag. Waren verkiezingen ook onder het districtenstelsel rituele volkstellingen of gingen ze werkelijk ergens over? Bestond tussen de partijen een strijd om de kiezers of was elke partij tevreden met het mobiliseren van de eigen achterban? Daarbij zal onder andere aandacht worden besteed aan het voornaamste handwerk van een verkiezingscampagne: het huisbezoek. Verder wordt de opkomst bekeken van de openbare vergadering met debat.

De inzet van verkiezingen

Wat was de inzet van verkiezingen in Nederland? Lange tijd was dit in ieder geval niet de machtsvraag, want een relatie tussen verkiezingsuitslag en politieke kleur van het kabinet was er nauwelijks. Tijdens de politieke crisis onder het kabinet-Van Zuylen-Heemskerk (1866-1868) was wel duidelijk geworden dat een kabinet niet kon aanblijven tegen de wil van de Kamer, maar dat betekende nog niet dat de kleur van een kabinet overeenkomstig de Kamermeerderheid moest zijn. Dat bleek ook wel nadat in 1879 het liberale kabinet-Kappeyne van de Coppello was afgetreden. Ondanks een liberale Kamermeerderheid zouden tot 1888 conservatieve kabinetten het land regeren.

Vanaf het midden van de jaren 1880 werd de opvatting gemeengoed dat de uitslag van de verkiezingen de politieke kleur van het kabinet moest bepalen. Volgens bijvoorbeeld de liberale *Winterswijkse Courant* was de regering uitvloeisel van de volkskeuze.⁶ Koos het electoraat in hoofdzaak liberalen, dan moest de Koning een liberaal kabinet benoemen. Deze ontwikkeling had twee oorzaken. Allereerst was daar de toenemende partijstrijd tussen liberalen en confessionelen sinds 1870. Die strijd had ervoor gezorgd dat partijdigheid niet meer in zo'n slechte reuk stond als voorheen het geval was geweest. Kiezers werden nu meer geacht op een partij te stemmen dan op een persoon.

Naast de herwaardering van partijdigheid speelden de Kamerontbindingen rond het midden van de jaren 1880 een belangrijke rol bij de acceptatie van de gedachte dat de kleur van het kabinet in overeenstemming met de uitslag van de verkiezingen moest zijn. Dat kwam door de staatsrechtelijke betekenis die aan een Kamerontbinding werd gegeven. Al direct in 1848 werd namelijk de opvatting gehuldigd dat, indien tussen Kamer en regering een onoplosbaar conflict bestond en een van beide moest wijken, alleen een beroep op de kiezers oplossing kon brengen.⁷ Van de kiezers werd dan geen oordeel over de bekwaamheid van de afgevaardigden gevraagd, maar een politiek oordeel over het conflict. Kamerontbindingen vanwege een onoplosbaar conflict tussen Kamer en regering kwamen echter maar weinig voor. Alleen in 1866 en 1868 was dat het geval, maar de machtsvraag die toen de verkiezingen had beheerst,

was weer verdwenen nadat het zittende kabinet zijn ontslag had ingediend. In de jaren 1870 brachten wel steeds meer kiezers een stem uit op een partij in plaats van op een persoon, maar de politieke kleur van het kabinet viel weer buiten het bereik van het stembiljet. Ruim vijftien jaar later veranderde dat opnieuw toen de Kamer weer enkele malen werd ontbonden. Eerst in 1884, daarna in 1886 en nog eens in 1887. Drie ontbindingen binnen drie jaar, waarbij de kiezers niet alleen om een politiek oordeel werd gevraagd over de kandidaten, maar ook over de aanhangige grondwetsherziening.⁸

De tendens die door de Kamerontbindingen van de jaren 1880 opnieuw was ingezet, werd min of meer geïnstitutionaliseerd door de grondwetsherziening van 1887. In de herziene grondwet werd namelijk bepaald dat in het vervolg alle Kamerleden tegelijk zouden aftreden. Tot dan toe was elke twee jaar de helft van de Kamerleden afgetreden, waardoor een gelijktijdige aftreding van alle Kamerleden ook een uitzonderlijke gebeurtenis was, maar nu werd het onderscheid tussen een ontbinding en een periodieke aftreding goeddeels opgeheven. Na 1887 bepaalden de kiezers niet alleen welke partij de overhand kreeg, maar ook de politieke kleur van het kabinet. Uit tabel 1 blijkt, dat er na 1887 een duidelijke relatie bestond tussen de verkiezingsuitslag en de kleur van het kabinet. Telkens wanneer het zittend kabinet na de algemene verkiezingen de meerderheid in de Kamer had verloren trad het af. Het nieuwe kabinet steunde vervolgens wel op een meerderheid in de Kamer. Verkiezingen hadden na 1887 zodoende een duidelijke machtsvraag tot inzet.

Tabel 1. Uitslag algemene verkiezingen en de politieke kleur van de kabinetten 1888-1917

Jaar	Liberalen	Socialisten	Sub-totaal	Protestanten	Katholieken	Sub-totaal	Overige	Totaal	Kabinet
1879	51		51	12	17	29	6	86	Conser
1881	49		49	15	17	32	5	86	Conser
1883	45		45	19	18	37	4	86	Conser
1884	42		42	23	18	41	3	86	Conser
1886	47		47	19	19	38	1	86	Conser
1887	47		47	20	19	39		86	Conser
1888	45	1	46	27	26	53	1	100	Confes
1891	55		55	20	25	45		100	Lib
1894	Rechts	tegen	links	speelde	geen	rol		100	Lib
1897	51	4	55	23	22	45		100	Lib
1901	35	7	42	33	25	58		100	Confes

1905	45	7	52	23	25	48	100	Lib
1908								Confes
1909	33	7	40	35	25	60	100	Confes
1913	38	16	54	21	25	46	100	Lib

Bron: Ron de Jong, Databank verkiezingsuitslagen Tweede Kamer 1848-1918, website Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

Opmerkelijk is dat na 1888 bijna geen enkel zittend kabinet de eerstvolgende algemene verkiezingen wist te overleven. Alleen het confessionele kabinet-Heemskerk slaagde daar in 1909 wel in. Dit kabinet was echter pas het jaar daarvoor tussentijds het liberale kabinet-De Meester opgevolgd en zodoende pas korte tijd aan het bewind. Over het algemeen werd tussen 1888 en 1913 na algemene verkiezingen het zittend kabinet steeds opgevolgd door een kabinet van tegenovergestelde kleur. Blijkbaar riep een kabinet steeds zoveel afkeer op bij een grote groep kiezers dat de meerderheid telkens werd verzet. De enige uitzondering hierop was 1894. Dit was echter een uitzonderlijke verkiezing, die niet in het teken stond van een strijd tussen rechts (antirevolutionairen, christelijk-historischen van diverse pluimage en katholieken) en links (vóór 1897 alleen liberalen en daarna ook socialisten). De verkiezing van 1894 stond namelijk in het teken van het wetsvoorstel van de minister van Binnenlandse Zaken, J.P.R. Tak van Poortvliet, dat een grote uitbreiding van het kiesrecht beoogde. Alle partijen vielen uiteen in voor- en tegenstanders en van een normale verkiezingsstrijd was geen sprake. Afgezien van deze buitengewone verkiezing slaagde tussen 1888 en 1913 geen enkel kabinet er dus in om het vertrouwen van een meerderheid van de kiezers vast te houden.

Verloren de zittende kabinetten bij de verkiezingen hun meerderheid in de Kamer in verschillende kiesdistricten of steeds in dezelfde? Dit is een belangrijke vraag want wanneer het steeds maar om een beperkt aantal kiesdistricten is gegaan waar de beslissing viel, dan zou dat kunnen betekenen dat in de meeste districten bij verkiezingen weinig op het spel stond. Tijdens de vijf verkiezingen die tussen 1897 en 1913 plaatsvonden, ging in dertig van de honderd kiesdistricten minstens eenmaal de zetel van links naar rechts over of omgekeerd. Daarnaast veranderde in twaalf andere districten de zetel binnen het linkse kamp van eigenaar en in twee districten binnen het rechtse kamp.¹⁰ In bijna eenderde van de districten werd bij verkiezingen dus de kleur van het nieuwe kabinet bepaald. Wanneer de districten worden meegerekend die binnen links of rechts van eigenaar wisselden, dan was ruim 40% van alle districten overstreden.

De andere 54 kiesdistricten bleven de gehele periode in handen van dezelfde

partij. In een tiental districten waren de marges echter zo smal dat er meestal een felle verkiezingscampagne werd gevoerd. De overblijvende ruim 40 kiesdistricten kunnen als bolwerk worden beschouwd. De verdeling van deze bolwerken over de partijen was zeer ongelijk. De liberalen beschikten gedurende de gehele periode over 23 zekere kiesdistricten, de protestanten over elf en de socialisten konden van geen enkel district zeker zijn. Dat laatste was niet vreemd want de belangrijkste vertegenwoordiger van deze stroming, de SDAP, was pas in 1894 opgericht en nam in 1897 maar in een beperkt aantal districten aan de verkiezingen deel. Opvallend is dat het overgrote deel van de katholieke zetels als bolwerk bestempeld kan worden. Deze zetels kwamen uit de zeventien districten van Noord-Brabant en Limburg, uit vier Gelderse districten en uit het kiesdistrict Almelo. Dit waren ook de 22 districten waar de meerderheid van de bevolking uit katholieken bestond. Alle omstreden zetels waren afkomstig uit kiesdistricten waar de bevolking godsdienstig gemengd van samenstelling was of waar de meerderheid uit protestanten van diverse pluimage bestond. Dit is een belangrijke constatering. Het waren dus voornamelijk katholieke districten waar bij de verkiezingen weinig op het spel stond, terwijl in de districten waar liberalen, protestanten en socialisten hun mandaten haalden er minder vaste dan omstreden zetels waren. Zoals later nog zal worden aangetoond, had dit belangrijke consequenties voor de verkiezingscampagnes.

Kiesrechtuitbreiding en electoraal fortuin

Uit de ontwikkeling van het aantal zetels blijkt dat de liberalen tussen 1879 en 1918 aan electorale kracht hadden ingeboet. Haalden ze tussen 1879 en 1887 tussen 48,8% en 59,3% van de zetels, in 1909 en 1913 was dat gedaald tot respectievelijk 33,0% en 37,0%. Op het eerste gezicht lijkt er dus een duidelijke samenhang te bestaan tussen het percentage liberale zetels en de uitbreiding van het kiesrecht. Hoe meer mannen tot de stembus werden toegelaten, hoe geringer het aantal liberale zetels. De verkiezingen van 1918, de eerste onder het algemeen mannenkiesrecht, brachten de definitieve nekslag toe aan de liberalen. Ze behaalden toen, afhankelijk van de vraag welke partijen als liberaal worden beschouwd, nog maar 18 tot 22 zetels.¹¹ De liberale neergang zou dan kunnen worden toegeschreven aan het liberale onvermogen om de nieuwe kiezers uit de lagere klassen aan zich te binden.

Toch zijn er wel enkele kanttekeningen te plaatsen bij deze ogenschijnlijk eenduidige relatie tussen de uitbreiding van het kiesrecht en de liberale neergang. Ten eerste is er geen sprake van een regelmatige neergang. Al onder het zeer beperkte kiesrecht van de kieswet van 1850 ontstond er na de Kamerontbinding van 1884 een kortstondige niet-liberale meerderheid. Blijkbaar

waren de liberalen ook onder een beperkt kiesrecht electoraal kwetsbaar. Tabel 2 laat duidelijk zien dat er tot 1905 eerder sprake was van een politieke conjunctuur onder de kiezers dan van een rechtlijnige liberale neergang. Zelfs in 1905, toen ongeveer 55% van de mannen van 25 jaar en ouder het kiesrecht bezat, wisten de liberalen nog 45% van de zetels te bemachtigen. Dat was nauwelijks een slechter resultaat dan in 1884, toen nog maar 13% van de mannen van 23 jaar en ouder het kiesrecht bezat. Pas na 1905 trad een duidelijke teruggang in. Vooral de verkiezingen van 1913 waren voor de liberalen teleurstellend. De sociaal-democraten wisten toen in verschillende tot dan toe zeker lijkende liberale districten in te breken. Tot 1905 was de liberale teruggang in het licht van de forse uitbreiding van het kiesrecht sinds 1879 echter opvallend gering.

Tabel 2. Omvang electoraat en aantal liberale zetels 1888-1918

Jaar	Electoraat als % mannelijke bevolking	Totaal aantal zetels	Aantal zetels liberalen	Aantal zetels liberalen als % totaal
1879-1887	12,3 (≥ 23 jaar)	86	42-51	48,8-59,3
1889	26,8	100	45 (1888)	45,0
		100	55 (1891)	55,0
1899	49,0 (≥ 25 jaar)	100	51 (1897)	51,0
		100	35 (1901)	35,0
		100	45 (1905)	45,0
1909	63,2	100	33 (1909)	33,0
1913	68,0	100	38 (1913)	38,0
1918	97,4	100	18-22 (1918)	18,0-22,0

De teruggang in 1918 was daarentegen dramatisch. Kan deze decimering dan wel worden toegeschreven aan het feit dat de liberalen nauwelijks aanhang hadden onder het laatste deel van de mannen dat onder het districtenstelsel nog geen kiesrecht had verworven? Verschillende auteurs menen van wel, onder wie de tijdgenoot en vooraanstaand sociaal-democraat W.H. Vliegen; volgens hem waren de nieuwe kiezers van 1918 'allen proletariërs'.¹² Inderdaad waren veel nieuwe kiezers in 1918 uit de onderste sociale lagen afkomstig maar dit is toch niet de enige verklaring voor de liberale nederlaag. Die moet ook worden toegeschreven aan de eigenaardigheden van het in 1917 afgeschafte kiesstelsel.

De liberale nederlaag van 1918

De kieswet-Van Houten had Nederland in 1896 in honderd enkelvoudige kiesdistricten verdeeld. Ook had de kieswet het aangiftekiesrecht ingevoerd.¹³ Iedere man die zich niet kon kwalificeren voor het kiesrecht door het voldoen van een minimaanslag in de directe belastingen, kon proberen als loon-, pensioen-, spaarbank- of examenkiezer het kiesrecht te verwerven. De belangrijkste categorie aangiftekiezers waren de loonkiezers. Zij moesten zich ieder jaar bij de gemeentesecretarie als kiezer aangeven. In de omstrede districten probeerden de partijen in verkiezingsjaren zoveel mogelijk mannen op de kiezerslijst te krijgen. Door deze kiezerskweek liep het percentage kiesgerechtigden in Nederland sterk uiteen. In de bolwerken en in de grote steden, waar de vereisten om kiesrecht te verwerven relatief hoog waren, was in 1913 vaak nog geen 60% van de mannen van 25 jaar en ouder kiesgerechtigd, terwijl in omstrede districten als Enkhuizen, Doetinchem en Zaandam meer dan 80% een stem mocht uitbrengen.¹⁴ Vanwege deze ongelijke verdeling van het electoraat had de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917 ongelijke gevolgen voor de partijen. De grootste toename van nieuwe kiezers vond plaats in de stedelijke districten en in de katholieke bolwerken. Dit is tevens een van de belangrijkste verklaringen voor de winst van de RKSP en de SDAP in 1918 en het verlies van de liberale partijen.

Een andere belangrijke verklaring voor de liberale nederlaag van 1918 is gelegen in de overgang van het districtenstelsel – juist omschreven als het absoluut meerderheidsstelsel – naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Onder het districtenstelsel was een kandidaat pas gekozen wanneer hij in de eerste ronde de absolute meerderheid van de geldige stemmen had behaald. Was dat niet het geval dan volgde een herstemming tussen de twee kandidaten met de meeste stemmen. De partijen die in de eerste ronde waren afgevalen, bleven tijdens de herstemming niet werkloos aan de zijlijn staan, maar voorzagen hun kiezers van een stemadvies. Van deze stemadviezen profiteerden de liberalen relatief vaak. Wanneer namelijk een liberaal in herstemming kwam met een antirevolutionair of katholiek kon hij vaak op de stemmen van de sociaal-democraten rekenen. Kwam een liberaal in de herstemming tegenover een sociaal-democraat te staan, dan kon hij met zekere regelmaat op de katholieke stemmen rekenen. Tijdens herstemmingen zaten liberale kandidaten daarom vaak in een comfortabele middenpositie. Dit voordeel verdween met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Zetels moesten nu helemaal op eigen kracht worden veroverd.

Een aanwijzing dat het met het liberale vermogen om nieuwe kiezers aan te trekken nog helemaal niet zo slecht was gesteld, vormt het bestaan van de 23

liberale bolwerken onder het districtenstelsel. Ook in deze districten moeten de liberalen brede steun hebben gehad om zich te kunnen handhaven. Nu kan hier tegen ingebracht worden dat juist in bolwerken het electoraat relatief gering van omvang was. Dat was inderdaad het geval, maar enkele voorbeelden kunnen laten zien dat die districten vaak niet voor niets bolwerken waren. Zo werd bijvoorbeeld het district Tiel vanaf 1888 onafgebroken door een liberaal vertegenwoordigd. In 1913 was daar slechts 55,1% van de mannen van 25 jaar en ouder kiesgerechtigd. Toch werden de liberalen in 1918 in het dan voormalige district Tiel bepaald niet weggevaagd door de andere partijen. De SDAP behaalde wel een fraai resultaat met 25,9% van de geldige stemmen maar de Tielse liberale familie slaagde erin om 42,8% van de geldige stemmen naar zich toe trekken. Het kan niet anders dan dat een groot deel van de nieuwe kiezers een liberale kandidaat op hun stembiljet had aangekruist. Op een vergelijkbare brede electorale steun is recent door M.H. Klijnsma gewezen voor de VDB op het plateland van Noord-Holland benoorden het IJ. Volgens Klijnsma was de VDB in die streek de partij voor de vrijzinnig-protestantse 'kleine luyden'.¹⁵ Hoewel er nog heel wat onderzoek is te verrichten naar de electorale aanhang van de liberalen wijzen deze twee voorbeelden erop dat niet op voorhand gesteld kan worden dat de liberalen de nieuwe kiezers niet aan zich konden binden. De vraag zou dan ook moeten luiden, waarom dat in bepaalde streken wel lukte en in andere niet.

De steun die liberalen tijdens herstemmingen ontvingen van links of van rechts was het gevolg van tactisch stemgedrag. Sociaal-democraten wilden rechtse kandidaten weren en katholieken wilden sociaal-democraten uit de Kamer houden. Tijdens de eerste ronde hadden deze kiezers gewoon hun eigen voorkeur gevolgd. Een analyse van het stemgedrag bij de overgang van het districtenstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging laat echter zien dat er ook tijdens de eerste ronde al heel wat kiezers een tactische stem uitbrachten. Het blijkt namelijk dat er verschillende kiesdistricten waren waar de liberalen in 1918 absoluut minder stemmen behaalden dan tijdens de eerste ronde van de verkiezingen van 1913. Zo steeg in het voormalig district Steenwijk het aantal geldige stemmen in 1918 met 2.801, maar kregen de liberalen 494 stemmen minder. In het voormalige district Doetinchem bedroeg dat respectievelijk 2.709 stemmen en 422 stemmen. Een absolute teruggang in stemmenaantal dus terwijl er een grote groep nieuwe kiezers bij was gekomen.

In Steenwijk en Doetinchem – in andere districten deed zich dit fenomeen overigens ook voor – waren dus blijkbaar behoorlijk wat kiezers die in 1913 in de eerste ronde liberaal hadden gestemd maar in 1918 op een andere partij stemden. De precieze redenen waarom deze kiezers in 1913 tactisch hadden gestemd, zijn niet bekend. Vermoedelijk was hun belangrijkste overweging om

tegen de confessionele coalitie te stemmen en bood de liberale kandidaat daar het meeste uitzicht op. Deze groep tactische stemmers was overigens beduidend groter dan de twee voorbeelden suggereren. De daling van het aantal stemmen geeft namelijk alleen het saldo weer. Onder het nieuwe electoraat zullen ook kiezers zijn geweest die in 1918 liberaal stemden. Dat betekent dat een groter aantal kiezers van het oude electoraat de liberalen in 1918 had verlaten dan de voorbeelden aangeven. De tactische stemmers geven aan dat er onder het districtenstelsel een tamelijk grote groep kiezers was wier loyaliteit helemaal niet vast lag. Ook maakt hun bestaan duidelijk dat een kiesstelsel niet alleen een instrument was om zetels aan partijen toe te wijzen, maar dat het ook het stemgedrag van de kiezers beïnvloedde.

Uit de bovenstaande rondgang langs kiesstelsel en verkiezingen tussen 1888 en 1913 kan een aantal conclusies worden getrokken met betrekking tot het belang van verkiezingen. Allereerst hadden verkiezingen de kleur van het toekomstige kabinet tot inzet. Afhankelijk van het criterium dat wordt gehanteerd waren verkiezingen in een derde tot de helft van de kiesdistricten niet alleen een spel waaraan hartstochtelijk kon worden deelgenomen, maar vielen er ook prijzen te winnen. In deze omstreden districten behaalden vooral de sociaal-democraten hun zetels, terwijl de overgrote meerderheid van de katholieke Kamerleden uit bolwerken afkomstig waren. De antirevolutionaire en liberale zetels waren uit beide soorten districten afkomstig, waarbij de liberalen over relatief meer vaste zetels beschikten. In de omstreden districten kwamen onder de kiezers nogal wat tactische stemmers voor wier stemgedrag niet door loyaliteit aan een bepaalde politieke of godsdienstige ideologie was voorgeprogrammeerd. In het resterende deel van dit artikel zal bekeken worden hoe de politieke partijen met deze omstandigheden omgingen tijdens de verkiezingscampagnes. Stemden ze hun campagne alleen af op hun geestverwanten of probeerden ze ook de tactische en twijfelende stemmers te bereiken?

Maximalisatie van kiezersaantallen

Misschien wel de meest prikkelende stelling in het recent verschenen boek van Gert van Klinken over Nederlanders en hun politieke partijen tussen 1870 en 1918 is dat de Nederlandse politieke partijen niet geïnteresseerd waren in het aantrekken van maximale aantallen kiezers. De partijen hadden duidelijk voor ogen welke kiezers zij wilden hebben. Wie niet aan dat profiel voldeed, werd door de partijen genegeerd. Van Klinken illustreert dit aan de hand van de katholieken. De katholieke partij wilde er alleen voor zorgen dat alle katholieke kiezers in politiek opzicht verenigd waren. Buitenstaanders werden niet geworven.¹⁶ Voor de andere partijen gold hetzelfde, ook zij waren slechts geïn-

teresseerd in kiezers met het juiste profiel. Van Klinken onderscheidt voor de periode 1870-1918 vier electorale doelgroepen of profielen. Dat waren de economisch zelfstandige en intellectueel in de geest van de Verlichting denkende burgerij, het gesecculariseerde proletariaat, de orthodoxe protestanten en de katholieken.¹⁷ Iedere partij richtte zich op één van die doelgroepen.

Veel kiezers zullen inderdaad tot een van deze doelgroepen hebben behoord. Zij stemden steeds op een van de bij de doelgroepen behorende partijen. Hun stemgedrag lag dus vast, maar de werkelijk belangrijke kwestie is hoeveel kiezers zich niet in een van deze hokjes lieten stoppen. De politieke conjunctuur tussen 1888 en 1913 en het bestaan van een grote groep tactische kiezers onder het districtenstelsel wijst erop dat van nogal wat kiezers de loyaliteit helemaal niet vast lag. Lieten de partijen, zoals Van Klinken wil, deze kiezers links liggen of ontmoetten zij elkaar juist in de slag om deze kiezers? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het nodig om te kijken op welke kiezers de partijen zich tijdens de verkiezingscampagne richtten.

Verkiezingscampagnes onder het districtenstelsel speelden zich vooral af in de omstreden kiesdistricten. In een campagne rond 1900 laat zich een publieke en een private component onderscheiden. In het publieke deel werden de kiezers bewerkt met propagandamateriaal als strooibiljetten, verkiezingsaffiches en openbare vergaderingen met debat. In het private deel werden de kiezers thuis bezocht. Het eerste huisbezoek vond meestal in januari of begin februari plaats. Potentiële kiezers hadden namelijk tot 15 februari de mogelijkheid hun aangiftebiljetten bij de gemeentesecretarie in te leveren. Huisbezoek werd door de meeste partijen als het meest efficiënte middel beschouwd om kiezers over te halen op hun partij te stemmen.¹⁸ Hoe hanteerden partijen nu dit huisbezoek? Bezochten ze alle kiezers of alleen die kiezers die aan het juiste profiel voldeden?

Kiezerskweek betrof in de praktijk meestal mannen die nog niet eerder het kiesrecht hadden bezeten. Nogal wat potentiële kiesgerechtigden waren huiverig om zich als kiezer aan te geven, omdat ze bang waren dat ze vervolgens op basis van de ingeleverde loongegevens in de lokale belastingen zouden worden aangeslagen. Wanneer deze aarzeling echter was overwonnen en de gegevens eenmaal verstrekt waren dan kozen ze in de volgende jaren vaak voor registratie als belastingkiezer. Het voordeel hiervan was namelijk dat ze dan ieder jaar ambtshalve op de kiezerslijst werden geplaatst, terwijl ze anders elk jaar een aangifteformulier moesten invullen voor registratie als loonkiezer. Vanwege deze natuurlijke afkeer van het invullen van formulieren waren de meeste aangiftekiezers dus mannen die voor het eerst een stem zouden uitbrengen.

De partijen probeerden allereerst geestverwanten op de kiezerslijst te krijgen. Dat wierp bij de volgende verkiezing natuurlijk de meeste vruchten af, maar daartoe beperkten de partijactivisten zich niet. Ook mannen wier politieke

loyaliteit niet helemaal duidelijk was, werden opgespoord en geholpen met het invullen van hun aangifteformulier. Tijdens het proces van aangifte en tijdens de aanloop naar de verkiezingen probeerden de partijen vervolgens deze kiezers aan zich te binden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de oproep in 1905 van de redactie van het sociaal-democratische weekblad voor Gelderland, *De Arbeid*, om na de sluitingstermijn voor het inleveren van aangiftetiljetten door te gaan met het huisbezoek bij de nieuwe kiezers.¹⁹ Een deel van die nieuwe kiezers was weliswaar door de liberalen, antirevolutionairen of katholieken op de lijst gezet, maar dat betekende volgens de redactie niet dat hun overtuiging vast lag. De bedoeling was juist om door herhaald huisbezoek die nieuwe kiezers van de andere partijen af te snoepen.

Dat deze oproep geen incident was, blijkt uit de circulaire uit januari 1904 van het partijbestuur van de SDAP aan de afdelingen. Daarin werden de afdelingen opgeroepen om zoveel mogelijk kiezers op de kiezerslijst te plaatsen. Welke aspirant-kiezers bezocht moesten worden, hing af van het aantal huisbezoekers waarover men beschikte. Waren dat er genoeg, dan moesten alle mannelijke bewoners van het district die nog geen kiezer waren bezocht worden. Om het overzicht te behouden, dienden er per straat speciale boekjes te worden bijgehouden waarin de resultaten van het bezoek werden genoteerd. Dat was slechts het begin, want, zo vervolgde het partijbestuur in de circulaire:

En vooral laat dit het eerste werk zijn, dat gedaan wordt om de verkiezingen in 1905 voor te bereiden. Daarom is het niet voldoende kiezers op de lijsten te krijgen, wij moeten zorgen de kiezers te leren kennen, wij moeten zorgen te weten te komen, hoe zij gestemd hebben en hoe zij vermoedelijk zullen stemmen; m.a.w. wij moeten weten op welke mannetjes gerekend kan worden. Dat leren kennen van het kiezerscorps is niet het werk van een enkelen dag, neen daarvoor moet men onafgebroken werkzaam zijn. De minder vaste kiezers moeten voortdurend bewerkt worden en dat moet gebeuren door huisbezoek, door gesprek van man tot man.²⁰

Hoewel de vraag gerechtvaardigd is in hoeverre dit ambitieuze plan daadwerkelijk werd uitgevoerd, laat de circulaire wel duidelijk zien dat het partijbestuur de netten zover mogelijk wilde uitwerpen. Het was zeker niet de bedoeling dat alleen aspirant-kiezers met het juiste profiel werden bezocht.

De ARP was op het gebied van huisbezoek het voorbeeld voor de sociaal-democraten. De antirevolutionairen namen het handwerk zeer serieus. In Arnhem gingen rond 1900 de antirevolutionaire huisbezoekers alle kiezers langs en vroegen hen uitdrukkelijk naar hun partijvoorkeur. De antwoorden werden in een speciaal boekje genoteerd. Het doel hiervan was tweeledig. Allereerst kon zo op de verkiezingsdag worden bijgehouden of alle antirevolutionaire kiezers inderdaad kwamen stemmen. Treuzelaars konden dan later op de dag door partijactivisten worden opgehaald. Het tweede doel van het bijhouden van de

boekjes was om voor de verkiezingen twijfelaars of minder standvastige kiezers opnieuw te bezoeken. Die konden dan misschien nog overgehaald worden om op de ARP te stemmen.²¹ Eén onderscheid maakten de Arnhemse antirevolutionairen overigens wel. Katholieke kiezers bezochten ze niet. Allereerst was het natuurlijk niet te verwachten dat katholieken op een orthodox-protestantse partij zouden stemmen, maar bovendien zou het ook onfatsoenlijk zijn. De katholieken waren immers de electorale bondgenoten van de antirevolutionairen.

Bij huisbezoek probeerden de meeste partijen zoveel mogelijk kiezers te bereiken. Niet alle partijen gingen daarbij even ver. Zoals Van Klinken terecht constateerde, beperkten de katholieken zich tot geloofsgenoten, maar bij de ARP en SDAP lag dat toch anders. Zij sloten op voorhand maar weinig kiezers uit. Bij de liberalen was weer sprake van een heel andere situatie. Zij deden weinig aan huisbezoek. De liberalen probeerden vooral de kiezers te bereiken door het organiseren van openbare vergaderingen met debat. Ook dit deel van de verkiezingscampagne onthult iets over de intenties van de partijen.

Openbare vergadering met debat

Eerder is uiteengezet hoe in de jaren 1880 door drie Kamerontbindingen en de herziene grondwet het normaal was geworden dat de kiezers met hun stembiljet een politiek oordeel gaven. Om een goede keuze te kunnen maken, moest het de kiezers echter wel duidelijk zijn waar een kandidaat stond. Daartoe volstond het een Kamerlid niet meer om te verwijzen naar de redevoeringen die hij in het afgelopen parlementaire jaar in de Kamer had gehouden of naar het advies van de kiesvereniging. De kiezers wilden van de kandidaten zelf horen waar ze stonden. Zo werd het in de jaren 1890 gewoonte om openbare vergaderingen met debat te organiseren. De liberalen namen hierin vaak het voortouw. Zij huurden een zaal waar hun kandidaat een redevoering hield, waarna vaak een debat met politieke opposenten volgde. Soms waren dat bezoldigde propagandisten en soms gewone partijactivisten. In Gelderland trad bijvoorbeeld voor de SDAP bij openbare vergaderingen vaak de bezoldigd propagandist L.M. Hermans op. In de laatste weken voorafgaande aan de verkiezingen reisde hij zoveel mogelijk Gelderse districten af om debat met liberalen en antirevolutionairen te voeren.

Binnen korte tijd ontstond in veel omstreken districten een heuse debatcultuur. De verbale strijd tussen kandidaten en propagandisten trok in de dorpen vaak enkele honderden toehoorders en in de steden soms wel duizenden. In het stadsdistrict Arnhem bijvoorbeeld liepen de toeschouwersaantallen in 1909 en 1913 regelmatig op tot ongeveer 2.000. Afgezet tegen de 8.000 kiesgerechtigden in het district, kan niet anders geconcludeerd worden dan dat de belang-

TE DORDRECHT.

„Mensenbroeders, wat ik u te zeggen heb, moet onder ons blijven, anderen mogen daarvan niets hooren. Daarom heb ik de liberalen streng gewaard. Wat is het geval? In den verkiezingsstrijd wordt wel eens iets geproben, waaraan men later niet gehouden wil wesen. Gij hebt dat nog onlangs een Schuyman gehoord. En ik verkeer in het bijzondere geval, dat ik bij de stembus zeer veel moet zeggen, dat ik mij later niet nagehouden wil hebben...”

Afb. 1. Liberale kritiek op de beslotenheid van een antirevolutionaire verkiezingsvergadering bij de tussentijdse verkiezing in Dordrecht in maart 1889 (uit: Uilenspiegel 21 (1889) nr. 20, 23-3-1889).

stelling voor openbare vergaderingen enorm was.²² Het debat was daarbij de grote trekpleister. Het publiek was vaak gemengd van samenstelling en elke debater werd luidruchtig ondersteund door zijn eigen aanhang.

Of een openbare vergadering met debat kiezers kon overhalen om op een bepaalde kandidaat te stemmen mag betwijfeld worden. De meeste aanwezigen waren namelijk overtuigde partijgangers. Twijfelaars en minder geïnteresseerden lieten zich minder vaak zien. Niet voor niets verwachtten antirevolutionairen en sociaal-democraten veel meer resultaat van huisbezoek. Toch namen ze met enthousiasme aan de debatten deel. In de strijd om de minder vaste kiezers of de tactische stemmers kon een partij het zich nu eenmaal niet veroorloven afzijdig te blijven.

In districten waar een partij zwak was, kon het debat op een openbare vergadering bovendien gebruikt worden als middel om in contact te komen met kiezers die tot dan toe onbereikbaar waren geweest. De SDAP bijvoorbeeld hanteerde het debat meer als een tactisch strijdmiddel dan uit innerlijke overtuiging. Dat bleek na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917. Het debat kreeg binnen enkele jaren een ondergeschikte plaats in de sociaal-democratische verkiezingscampagne.²³

Liberalen debatteerden meer uit overtuiging (afb. 1). In de meeste kiesdistricten werden de eerste verkiezingsavonden met debat door een liberale kiesvereniging georganiseerd. Ook vrij-liberale kopstukken als M. Tydeman en H.C. Dresselhuys ontliepen het directe contact met de kiezers niet. Op het eerste gezicht wekt deze bereidheid om voor de kiezers op te treden misschien bevreemding op. Waren de conservatieve liberalen juist niet bevreesd voor de gevolgen van de massapolitiek? Waarschuwden juist zij er immers niet voor dat de invloed van het massa-electoraat ertoe zou leiden dat de behartiging van het algemeen belang verdrongen zou worden door het najagen van groepsbelang? Hier moet echter een onderscheid worden gemaakt tussen persoonlijke angst voor de weinig gedisciplineerde massavergadering, die sommige conservatieve liberalen inderdaad weerhield van optredens op vergaderingen met debat, en de meer algemene angst voor de gevolgen van massapolitiek. Tydeman en Dresselhuys wantrouwden ten zeerste de gevolgen van de invoering van het algemeen kiesrecht voor politiek en bestuur, maar tegelijk waren zij ervan overtuigd dat Kamerleden tegenover hun kiezers verantwoording moesten afleggen van hun daden in de afgelopen jaren. Niet alleen schriftelijk, maar ook, en bij voorkeur, mondeling.

Veelzeggend was de houding van de katholieken ten opzichte van het debat. Zij bleven meestal weg. Soms werden ze door het electorale verbond met de antirevolutionairen min of meer gedwongen tot het organiseren van een gezamenlijk openbare vergadering, maar meestal hielden ze zich afzijdig. Nogal wat

katholieke vergaderingen werden alleen door geloofsgenoten bezocht. Soms waren die vergaderingen ook alleen voor katholieken toegankelijk. Katholieke debaters waren er wel, maar ze traden niet vaak op bij openbare vergaderingen van andere partijen. De katholieke verkiezingscampagne kenmerkte zich door beslotenheid. Daarvoor was een heel duidelijke reden. In tegenstelling tot andere partijen hadden katholieken niets te winnen bij het organiseren van een debatavond. Niet-katholieke kiezers werden toch niet gewonnen voor de katholieke kandidaat, terwijl liberale of sociaal-democratische debaters misschien wel indruk konden maken op de katholieke toehoorders.

Tot besluit

Streefden de politieke partijen tussen 1888 en 1917 naar maximalisatie van het aantal kiezers of juist niet? Voor de beantwoording van deze vraag moet eerst het begrip maximalisatie van kiezersaantallen helder zijn. Wanneer daaronder wordt verstaan dat een partij probeert alle kiezers aan zich te binden, dan moet het antwoord ontkennend zijn. Maar dan wordt ook voorbijgegaan aan het functioneren van de meeste partijen. Partijen maken tijdens verkiezingen propaganda voor sommige zaken en zetten zich tegen andere partijen af. Daarmee stoten ze op voorhand bepaalde groepen kiezers af. Een verkiezingscampagne gericht op het binnenhalen van alle kiezers is eigenlijk alleen goed denkbaar wanneer de campagne wordt gericht tegen een buitenlandse tegenstander of tegen een binnenlandse bevolkingsgroep zonder kiesrecht.

Wanneer onder maximalisatie van kiezersaantallen wordt verstaan dat de partijen zoveel mogelijk kiezers proberen te werven, ook buiten de directe doelgroep, dan kan worden gesteld dat antirevolutionairen, liberalen en sociaal-democraten hun netten zo ver mogelijk probeerden uit te werpen. Alleen voor de katholieken gold dat niet. Hun verkiezingscampagne richtte zich exclusief op de katholieke kiezers. Zij hadden dan ook geen belangstelling voor openbare vergaderingen met debat en hun huisbezoekers bezochten alleen katholieke kiezers.

Dat antirevolutionairen, liberalen en sociaal-democraten hun verkiezingscampagnes niet beperkten tot de kiezers met het juiste profiel had een heel voor de hand liggende oorzaak (afb. 2). Tussen 1888 en 1917 was er immers een relatief grote groep kiezers die geen vaste partijloyaliteit bezat. Die kiezers waren of minder politiek betrokken, of zwevend of tactische stemmers. Hoe groot die groep precies was, is niet makkelijk vast te stellen maar in ieder was ze groot genoeg om ervoor te zorgen dat er in Nederland tussen 1888 en 1917 een regelmatig afwisseling van confessionele en liberale kabinetten bestond. Het belang

van die groep kiezers was bovendien niet beperkt tot enkele omstreken districten maar betrof tussen een derde en de helft van alle kiesdistricten.

Op het districtenstelsel zoals dat in Nederland tussen 1888 en 1917 bestond, is eigenlijk maar een generalisatie van toepassing: verscheidenheid. Een uniforme electorale cultuur bestond niet. Dat zou pas na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1918 ontstaan. In een groot deel van Nederland was nauwelijks sprake van een verkiezingscampagne. In die districten stond de uitslag van tevoren al vast. Maar in een bijna even groot deel van Nederland was sprake van een dynamische opwindende electorale cultuur. In deze districten werd de politieke kleur van het kabinet bepaald. Hier vond de slag plaats om een relatief grote groep kiezers die zich niet aan een van de partijen had verbonden.

Ron de Jong, Ridderspoor 64, 6542 HE Nijmegen

Afb. 2. Liberale oproep aan de protestantse mannen in het kiesdistrict Doetinchem om zich als aangiftekieser te laten registreren (uit: De Graafschap-Bode, 6-2-1897).

Noten

¹ Met dank aan Jaap Talsma en Henk te Velde voor hun commentaar op een eerdere versie.

² Deze zijn te raadplegen bij Ron de Jong, Databank verkiezingsuitslagen Tweede Kamer 1848-1918, website Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.

³ Piet de Rooy, 'Geweld in de polder', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119 (2004) 62-70, aldaar 67.

⁴ De volksdelentheses is vooral bestreden door Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996). Eerder waren al kanttekeningen geplaatst door G.J. Schutte, 'De ere Gods en de moderne staat. Het antwoord van de Anti-Revolutionaire Partij op de secularisatie en democratisering van Nederland: antithese, soevereiniteit in eigen kring en gemene gratie', *Radix* 9 (1983) 73-104 en D.Th. Kuiper, 'Het Nederlandse protestantisme in ontwikkelingsperspectief (1860-1940)' in: J. de Bruijn (red.), *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in Nederland in de jaren 1880-1940* (Amsterdam 1987) 1-25. Voor een herziening van het ontstaan van de ARP: R. de Jong, 'Anti-revolutionaire partijvorming, 1848-1879. Een afwijkende visie', *Jaarboek 2001. Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP)* (Groningen 2003) 213-226.

⁵ Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999) 99-107.

⁶ *Wintersuijksche Courant* 18 november 1887.

⁷ *Arnhemsche Courant* 14 november 1848.

⁸ Bijvoorbeeld *Arnhemsche Courant* 13 oktober 1884 en *De Graafschap-Bode* 22 oktober 1884.

⁹ Onder liberalen worden alle liberale stromingen verstaan, van behoudend tot radicaal. Tot de socialisten worden naast de SDAP ook F. Domela Nieuwenhuis gerekend en de onafhankelijke socialist G.L. van der Zwaag. Tot de protestanten behoren naast de ARP ook alle partijen waaruit de latere CHU voortkwam. De cijfers kunnen iets afwijken van andere opgaven omdat alleen rekening is gehouden met de uitslagen van de algemene verkiezingen. Zogenaamde 'naverkiezingen' die nodig waren omdat een Kamerlid in meerdere districten was gekozen zijn buiten beschouwing gelaten. Voor de samenstelling van de Kamer bij de aanvang van het nieuwe parlementaire jaar waren die 'naverkiezingen' natuurlijk wel van belang.

¹⁰ Voor een goed overzicht van de electorale situatie in Nederland rond 1900, C. Stoppenburg en H. van der Wusten, 'Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland 1897-1913', *Acta Politica* 21 (1986) 431-448.

¹¹ Liberale Unie, Bond van Vrije Liberalen, VDB en Economische Bond behaalden samen 18 zetels. Daarnaast kunnen nog de Neutrale Partij, Middenstandspartij, Plattelandersbond en Verbond tot Democratiseering der Weermacht tot de liberale familie worden gerekend. Het totaal komt dan op 22 zetels.

¹² Geciteerd bij Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 526, 535-536. Van Klinken sluit zich hierbij aan en meent dat de oorzaak van de liberale nederlaag in de liberale sociabiliteit lag. De liberalen waren ontoegankelijk voor kiezers uit de lagere klassen.

¹³ Ook onder het regime van de herziene grondwet van 1887 bestond er aangiftekiesrecht. Zelfstandige kamerbewoners konden voor kiesrecht in aanmerking komen wanneer het huis waarin ze een kamer hadden gehuurd boven een bepaalde huurwaarde in de belastingen was aangeslagen. Deze zogenaamde 'lodgers' moesten daarvoor eerst een aangiftebiljet invullen.

¹⁴ Het is een hardnekkig misverstand dat de groei van het electoraat tussen 1897 en 1913 gelijkmatig plaatsvond. Daar was namelijk geen sprake van. Een klein deel van de groei van het electoraat na 1897 kan aan de stijgende welvaart worden toegeschreven, maar het grootste deel van de groei

en van de geografische spreiding was het gevolg van kiezerskweek.

¹⁵ M.H. Klijnsma, 'De generaals en het leger. Aanhang en kader van de Vrijzinnig-Democratische Bond', *Jaarboek 2001. DNPP*, 184-212, aldaar 197, 208.

¹⁶ Van Klinken, *Actieve burgers* (noot 12), 541-544.

¹⁷ *Ibidem*, 549-550.

¹⁸ Voor een kort overzicht van verkiezingscampagnes, Ron de Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 61-95.

¹⁹ *De Arbeid* 18 februari 1905.

²⁰ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief SDAP, inv.nr. 2160a Verkiezingen Tweede Kamer 1905, omslag 2, 18 januari 1904 Circulaire Partijbestuur SDAP aan de besturen der afdelingen.

²¹ Ron de Jong, *Electonale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland, 1888-1940* (te verschijnen 2005).

²² *Ibidem*.

²³ De Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid' (noot 18).